

„OLY NAPOT VÉGEZNI, KI BIZONYOS LEGYEN”

A VONATKOZÓ NÉVMÁS(I KÖTŐSZÓ) A KÖZÉPMAGYAR KOR ÉLŐNYELVÉBEN¹

DÖMÖTÖR ADRIENNE
(MTA Nyelvtudományi Intézet)

1. Bevezetés

A vonatkozó névmásokat a magyar mondattani vizsgálatokban hagyományosan kötőszónak szokás minősíteni, tekintettel arra, hogy a vonatkozó mellékmondatnak – illetve vonatkozó mellékmondattömb esetén a mellérendelt mondategyüttesnek – kötelezően ki-teendő eleme. Helye jellegzetesen a mellékmondat (illetve a tömb) élén van. Más nyelvből is említhető példa arra, hogy a vonatkozó névmás az alárendelő kötőszókkal kapcsolatos szabályok szerint működik: közismert, hogy a németben ennek értelmében mellékmondati szórend követi. A magyar relatívum – amelynek grammatikai funkciója az alárendelt tagmondat hozzákapcsolása a főlérendelthez – a nyelvtörténet folyamán alakilag egyre inkább elkülönül a forrásául szolgáló, de eredeti szerepében megmaradt kérdő-határozatlan névmásoktól.

A relatívum fontos tulajdonsága, hogy kapcsoló funkcióján kívül mondatrészi szerepet is visel, és ez kiemeli a prototipikus kötőszók sorából. Ráadásul – ahogyan például az angolban – nem is minden nyelvben kötelező eleme a vonatkozó mellékmondatnak. A mondatbevezető pozíció sem feltétlenül általános grammatikalitási követelmény. Korábbi tanulmányaimban magam is hoztam ó- és középmagyar kori adatokat arra, hogy az elem – verses műfajokban, strófaszerkesztési okokból – kivételesen hátrébb is kerülhetett a mellékmondatban (Dömötör 1995: 672; 2008: 40), például: *Simeon profetanac ióuendő mondasa, Marianac a mit monda im be tellyesedéc* (Huszár Gál-énekeskönyv, 1560. K3a). A szórendi ellenérvek sorában szokás még említeni a *hogyki* kötőszó-összetételt, pontosabban önálló kötőszókból álló előzményét, valamint a *mint* + vonatkozó névmás együttállását (l. Dömötör 2014: 40–1. hivatkozásait). Mindezekre a tipikus mondatbevezetőkéttől eltérő tulajdonságokra alapozva alakultak ki azok a vélemények, hogy a vonatkozó névmás az adott szerkezetnek nem kötőszava (mondatbevezetője), hanem markere / operátora.

Bár magam – ahogyan korábban is – a vonatkozó névmásokat továbbra is kötőszó funkciójú elemeknek tartom, ennek nincsen meghatározó szerepe a jelen dolgozatra nézve. Ezúttal a változataikat, használatuk változását vizsgálom; a megállapítások tehát függetlenek attól, ki hogyan ítéli meg magának a kategóriának a funkcióját.

Ismeretes, hogy a névmások ezen csoportja a különböző nyelvekben kétféle forrásból alakulhat ki: a mutató, illetve a kérdő(-határozatlan) névmásokból. Vannak nyelvek, amelyekben mindkétféle származású elem jelen van (pl. angol *that*, illetve *wh*-név-

¹ A kutatás az OTKA által támogatott K 116217 pályázat keretében zajlik.

mások; német *der / die / das*, illetve *w*-névmások), míg másokban a két grammatikalizációs lehetőségnek csak egyike vagy másika jutott érvényre. A különböző nyelvekben a mutató névmás a gyakoribb forrásszerkezet; a folyamat tipikus grammatikalizációs ösvényt követ, amennyiben a referencia a térbeliről a szövegbelire vivődik át (pl. görög, brazilai *canela-kraho*, nyugat-afrikai *dogon* stb.). A kérdő névmás is – a magyaron kívül – számos ismert és kevésbé ismert nyelv relativumainak forrása (pl. latin, orosz, brazilai *piraha* stb.). (L. Heine–Kuteva 2002: 113–5.)

A vonatkozó névmások használatának tendenciáit a többféleség, az ingadozások jellemzik. A mai magyarban például az irodalmi nyelvi sztenderdnek tekinthető *az a könyv, amely* mellett nagy gyakoriságnak örvend az alacsonyabb presztízsű *az a könyv, ami...* megoldás; ugyanakkor az *az, ami...* mellett nem szokatlan az *az, amely...* szerkezet; nyelvjárási szövegekben pedig találkozni lehet *a könyv, aki...* eljárással is. Az angol élőnyelvben tetten érhető az erősen stigmatizált *what*, amely még [+személy] jelentésjeggyel antecedenssel is előfordul (Poussa 1998), ahogyan például az oroszban felbukkan a [+személy] + *csto* szerkezet is. Az ilyen ingadozások hátterében többnyire nyelvtörténeti, illetve dialektusbeli hagyományok állnak.

A középmagyar korban a vonatkozó névmások körében a formák kétféle szempontból is versengnek egymással. Egyrészt konkurálnak a különböző névmásváltozatok (*ki ~ mely ~ mi* stb.), másrészt versenyeznek a régebbi, előtag nélküli és az újabb, előtagos alakok (*ki ~ aki, mely ~ amely, mi ~ ami* stb.). A jelen tanulmány az elsőként említett váltokozást tárgyalja.

2. A dolgozat háttére és kérdésfelvetése

A vonatkozó névmások kései ómagyar kori viselkedését a legrészletesebben a TNYT. névmási fejezete írja le (G. Varga 1992: 524–41), de a kategória elemeiről szó esik az alárendelt mondatok bizonyos típusainak kötőszavaként is, legbővebben a minőségjelzői és az értelmező jelzői alfejezetekben (Dömötör 1995: 672–5, 691–2). A jelenlegi vizsgálat szempontjából a kései ómagyar kori kép a következőkben összegezhető:

- A meghatározó forma a *ki*, emellé elsősorban a *mely* kínálkozik választékként (ha kis részesedéssel is).
- Megindul a [+/-személy] jelentésjegy szerinti differenciálódás.
- A névmás tipikusan főnévi funkcióban áll (NPro: *Az írás, ki ma olvastatik, tanulságos.*). Ugyanakkor jelzői szerepben is fellép (DetPro: *Az írás, ki írás ma olvastatik, tanulságos. ~ Ki írás ma olvastatik, tanulságos.*).

A kései ómagyar és a mai magyar nyelvállapot ismeretében feltételezhető, hogy a korai korszakban megindult tendencia (a második pont alatt leírt jelenség) a középmagyarban felerősödik. A feltételezés beigazolódását mutatta az a korábbi vizsgálat, amelyet a középmagyar kor minőségjelzői mellékmondatos szerkezeteit elemezve különböző regiszterekből és műfajokból gyűjtött anyagon végeztem (Dömötör 2008:

40–50).² Ennek eredményeként az derült ki, hogy [–személy] jelentésjegyű antecedens társaságában a 16. századról a 18. századra a kötőszók között az *(a)ki* részesedése bő egynyolcadára csökkent (58,5% → 7,2%), míg az *(a)mely* részesedése csaknem két és félszeresére nőtt (36,8% → 87,6%). Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a korábbi adatok csak a minőség- és (értelmező) jelzői szerkezetek viselkedését mutatják; más alárendeléstípusok ebben az anyagban nem szerepeltek (az előbbiekhöz szerkezetileg közel álló ún. áljelzői kapcsolatok sem). A jelen vizsgálat szempontjából ennek azért van jelentősége, mert ha a mostani adatokat a korábbiakkal szeretném összevetni, az aktuális gyűjtést is az előzőhöz kell igazítanom (azaz maradnom kell a minőség- és (értelmező) jelzői mondat szerkezeteknél).

Ezúttal annak a kérdésnek szeretnék utánajárni: miről tanúskodhat az élőnyelv a középmagyar korra kirajzolódó tendenciák terjedésével kapcsolatban? Kétféle feltételezéssel lehet számolni:

– Ha abból a jól ismert tényből indulunk ki, hogy az innovációk keletkezésének és terjedésének elsődleges terepe az élőnyelv, kézenfekvő feltenni, hogy a [–személy] antecedensű *(a)ki* visszaszorulása és az *(a)mely*, majd *(a)mi* terjedése ebben a regiszterben erőteljesebb, mint az írásbeliség magasabb műfajaiban.

– Ha viszont afelől a szintén közismert tény felől közelítünk, hogy a nyelvjárások sokszor igen szívósan őrzik a konzervatív megoldásokat, az előbbivel szembe menő feltételezésnek is helyet kell kapnia: esélyes, hogy a beszélt nyelv erősebben őrzi a [–személy] jelentésjegyű antecedenssel rendelkező *(a)ki* hagyományát, mint az írásos regiszterek magasabb műfajai, és így visszafogottabban ad teret az *(a)mely*, *(a)mi* terjedésének. Ez a feltevés annak ismeretén alapul, hogy a középmagyarban nyelvi sztenderdről még nem lehet beszélni. A nyomtatásban megjelenő művek nyelvallapotát számos tényező együttese határozza meg, azonban ezek sem mindig mentesek a tájnyelvi jellemzőktől. A jelen vizsgálat anyagát képező élőnyelv(közel)i szövegcsoporthoz azonban sokkal közvetlenebbül hordozzák a megnyilatkozók nyelvjárását, sokszor meglepően archaikus jelenségeket mutatva.

3. A vizsgálati anyag

Kutatásom forrásául a középmagyar kor jelképes határai közötti időszakból való élőnyelvi jellegű szövegek szolgálnak (1526–1722). Mivel régebbi korok nyelvallapotának vizsgálatakor a kutatónak nincs közvetlen hozzáférése a beszélt nyelvhez, olyan írásbeli műfajok tanulmányozására van utalva, amelyek leginkább megközelítik a magán-

² Az anyagot a TNYT. korábban csoportmunkálatként tervezett középmagyar kori kötetéhez kiválogatott részletek képezték; a szövegek 75%-a a nyomtatott írásbeliség műfajaiból, 25%-a a kor élőnyelvközelbi műfajaiból származott. (A tételes felsorolást l. itt: <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/abrendeskkforras.pdf>.)

életi nyelvhasználatot. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban élőnyelveknek fogom nevezni a valójában inkább csak élőnyelvközelinek mondható adataimat, amelyek bírósági tárgyalások leírataiból (zömmel tanúvallomásokból) és magánlevelekből származnak. Az anyaggyűjtés közvetlen forrása a Történeti magánéleti korpusz (tmk.nytud.hu). Az adatgyűjtést 2016 márciusában végeztem, az adatbázis terjedelme ekkor 4,2 millió karakter, az adatok száma pedig 1532 volt.

Összehasonlítási alapként a fentebb említett, egyes regiszterek anyagán végzett előző vizsgálatom eredményeit használok. A szövegterjedelem itt 600 ezer karakter volt, ebből 616 adat származott. A korpusz nagyságának különbsége némi óvatosságra inthet az összehasonlítást illetően, ugyanakkor bizonyos korábbi mennyiségi próbák során azt tapasztaltam, hogy ez a jóval kisebb – még kézzel gyűjtött – anyagmennyiség is meglehetősen megbízható képet rajzol a kor átlagáról.

4. Minőség- és értelmező jelzői vagy áljelzői mondat szerkezet?

Az aktuális gyűjtés anyagának a korábbi vizsgálati anyaghoz való igazítása, a fentebb leírtaknak megfelelően, azt jelentette, hogy a vonatkozó névmásokra kapott adatokat meg kellett szűrni: a minőségjelzői és az értelmező jelzői (itt együttesen kezelt) szerkezetekről le kellett választani egyrészt a lexikális fejjel nem rendelkező előfordulásokat (illetve velük együtt a fejjel nem rendelkező független vonatkozó mondatokat is), másrészt a lexikális fejjel rendelkező előfordulások közül az áljelzői mondatkapcsolatokat. A vonatkozó névmások teljes találati listája mintegy 6500 tételből állt, ebből kézzel kellett kiválogatni a vizsgálat kritériumainak megfelelő adatokat. (Ennek a kézi válogatásnak az eredménye a már említett 1532-es adatszám.)

A lexikális fejjel rendelkező szerkezetek kettéválasztását, illetve a kétféle csoport jellemzését a következő példák segítségével kísérelem meg szemléltetni:

– Az egyik típus (a vizsgálat tárgya): minőségjelzői és értelmező jelzői (korlátozó és nemkorlátozó) szerkezetek: *Nem beszélhetek ti semmi oly titkot, a kit én nem tudnék* (Bosz. 96); *de az úr Isten, ki mindeneket meghálálhat és fizethet, az hálálja és fizesse meg Kdnek* (Nád. 127–9).

– A másik típus (nem tárgya a vizsgálatnak): az áljelzői szerkezetek: *Ma aggratulálok Kölesérinek, ki is Lázár Györgyné[t] Bethlen Gergely leányát az gubernatorné Marinkáját vette el* (Kár. 160); *az illyen kövecskét (mellyet tudnia illik azon Menyecske akkor kezében vett) haza vinném* (Bosz. 61); *Németh Panna Rab Személt, ki egyébként sogórsághis a fatenshez, jóly ismiri* (Bosz. 400).

Az áljelzői szerkezetek fentebbi példái a kategória legerősebben jelölt, legkönnyebben megragadható eseteit képviselik: a vonatkozó névmáshoz csatlakozó diskurzusjelölő mutatja, hogy a jelzői formát (is) hordozó szerkezet nem jelzői tartalmat fejez ki, alárendelő helyett mellérendelő tartalmú mellékmondat következik. A korban messze a leggyakoribb a kifejtő magyarázatot jelölő *is*; az ugyanilyen funkciójú *tudniillik* már jóval ritkább, továbbá felbukkan még az *egyébként*, *bizony*, *ám*, *ugyan* elem is.

Más esetekben külön jelölő nélkül, pusztán az időviszonyok segítségével azonosítható a szerkezet áljelzői mivolta: a mellékmondat utóidejű, tehát (prototipikus) jelzőként nem szolgálhat főmondati antecedense jellemzésére. A jelzői köntösű mellékmondat az események továbbvitelében játszik szerepet. A tagmondat együttes elsősorban a kapcsolatos és ellentétes mellérendelő szerkezetek szinonim kifejezési lehetősége: *hármát ölt által az törökbe, kik azonnal meghóltak* (Nád. 78–9); *ennehany Emberseges szolgálmat koczin küldtettem fel Uyuar fele, kik ez ieöueő kedden estue oda érkeznek* (Zr. 118); *az edgihazfinak is külön süített edgj Czipótt, a mellyet kicsinylett Kenézné* (Bosz. 37). (Az áljelző szerkezetek formai megragadhatóságáról részletesebben l. Dömötör 2006: 37–8.)

Nagyon sok esetben azonban problémába ütközik a kétféle kategória szétválasztása. (Ugyanez vonatkozik természetesen a korlátozó / nemkorlátozó, azaz minőségjelzői / értelmező jelzői elkülönítésre is.) Ezzel a nehézséggel mindenki szembetalálkozik, aki a vonatkozó szerkezeteket tanulmányozza. Az elkülönítés legrigorózusabb elvei szerint a határvonalat nem is a fentebbi két típus között kell meghúzni, hanem a korlátozó szerepű (vagyis a minőségjelzői) szerkezet és az összes többi – úgynevezett appozitív – szerkezet között. (Vö. pl. Aitchison 1992: 298–300, korábban pl. Traugott 1972: 103). Ezekre az elhatárolásokra azért van szükség, hogy az egyes típusok – a „valódiak” és a „pszeudók” – működését egymástól elkülönítve lehessen leírni, függetlenül attól a nyelvenként eltérő tényről, hogy a végeredmény akár egyezéseket is mutathat. Történeti szövegeket illetően természetesen még bonyolultabb a helyzet, hiszen a határok megvonásakor segítségül hívható kritériumok közül csak a szemantikai különbségtételre lehet alapozni (vö. Dekeyser 1984: 84), a fonetikai és a grafikus különbségekre nem. (NB. a magyarban nem is tér el a különböző típusú vonatkozó mondat szerkezetek írásjelezése.)

Amikor az adatgyűjtés során szétválogattam a szerkezeteket, csak az egészen bizonyosan áljelzőieknek értékelendő mondatkapcsolatokat választottam le a vizsgálati anyagból. Minden olyan szerkezetet felvettem, amelynek lehetséges volt „valódi” jelzői értékelése (vagyis nem hagytam ki a kétféleképpen is értelmezhető mondatok széles átmeneti sávját). Fontosnak tartom, hogy egy későbbi vizsgálatomban a korlátozó / nemkorlátozó (minőségjelzői és értelmező jelzői) vonatkozó szerkezeteket is elkülönítsem egymástól, keresve a vonatkozó névmások használatát jellemző esetleges különbségeket (vö. pl. Dekeyser 1984: passim, Romaine 1982: 61–72, 140–52).

5. A középmagyar élőnyelvi adatok vallomása

Vizsgálatom alapkérdése – amelyet az egyik fentebbi fejezetben részletesen megfogalmaztam – leegyszerűsítve így foglalható össze: a vonatkozó névmások használatakor mekkora szerep jut az élőnyelvben az innovatív és a konzervatív tendenciáknak?

5. 1. Kitekintés a kései ómagyar korra

Mielőtt rátérnénk a kérdésre választ kereső középmagyar kori vizsgálatokra, érdemes egy rövid kitérőt tenni, és közvetlen időrendi előzményként szemügyre venni egy kései ómagyar kori adatsort, amelyet a G. Varga Györgyi kutatásai nyomán (1992: 537) összeállított táblázat szemléltet:

Az (a)ki megoszlása a kései ómagyarban az összes mondattípusban

	[+személy] (<i>az asszony, ki...</i> típus)	[–személy] (<i>az írás, ki...</i> típus)
a kódexekben	69,7%	30,3%
az eredeti magyar szövegekben	45,7%	54,3%

Ezek az adatok közvetlenül nem vethetők össze a jelen dolgozatnak a lentebbiekben bemutatandó eredményeivel, hiszen az elemzésnek más volt a vizsgálati köre (az összes típusú vonatkozó mondatot számba vette), és a latin fordítás / eredeti magyar nyelvű fogalmazvány ómagyar kori kettőssége is csak óvatosan állítható párhuzamba a középmagyar kori köznyelv írásos műfajainak / élőnyelvi regiszterének kettősségével. Mindazonáltal fontos látni, hogy az ómagyarban az eredeti szövegekben, azaz a levelekben nagyságrendekkel gyakoribb a konzervatív névmásválasztás, mint a fordításokban. Vajon a középmagyar kori élőnyelvi anyagot is erősebben fogják konzervatív megoldások jellemezni, mint a könyvnyomtatás műfajaiból származó szövegeket?

5. 2. A középmagyar élőnyelvi adatok – a korszak vegyes regiszterű szövegein végzett vizsgálatok tükrében

A jelen dolgozatban kétféle irányból közelítem meg a névmáshasználat középmagyar kori alakulását; ez vonatkozik mind az élőnyelvből való, mind pedig a vegyes regiszterekből gyűjtött adatokra. **1.** Milyen a [+személy], illetve a [–személy] jelentésjegyű antecedensek melletti vonatkozó névmásformák egymáshoz viszonyított aránya? **2.** Milyen az egyes kötőszókon belüli [+/-személy] jelentésjegyű antecedensek megoszlása?

A kétféle megközelítési irány a gyakorlatban négy kérdést jelentett. Az első kérdés magától értetődően ágazik kétfelé, a második kérdésnél pedig azért kétszer (és nem többször) ismétlődik a felvetés, mert a névmások előfordulási gyakorisága alapján két formát, az (a)ki-t és az (a)mely-t volt érdemes számba venni. Az alábbiakban ennek a tehát összesen négy szempontnak szegődünk a nyomába.

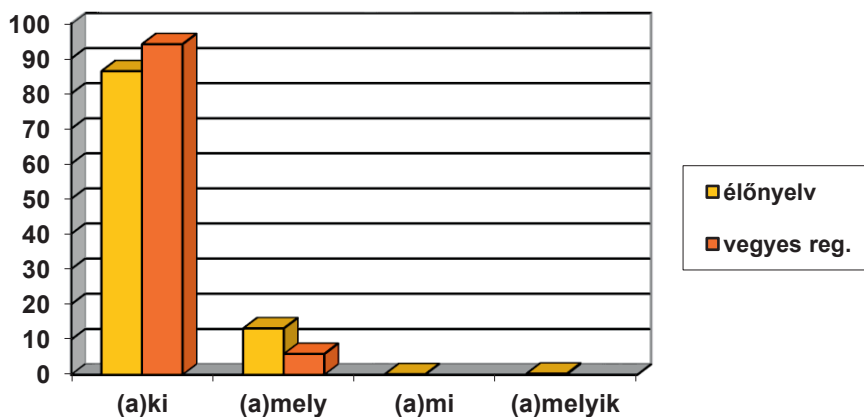
5.2.1. Milyen a [+], illetve a [–személy] jelentésjegyű antecedensek melletti vonatkozó névmásformák egymáshoz viszonyított aránya?

5.2.1.1. Az antecedens [+személy] jelentésjegyű

Példák: *az Rab Aszony egy testvérjétől hallotta, (a ki Bonczodföldön lakik)* (Bosz. 434); *Kisasszony nap után való vasárnap kildé havaseli vajda egy levelit uramnak Pitar Jánostól, melyet havasali vajda kincstartó uramhoz köetségbe küldött volt* (Nád. 136–8). Az összes élőnyelvi adatszám 669, a kötőszómegoszlás a következő:

(a)ki	86,40%
(a)mely	13,15%
(a)mi	0,15%
(a)melyik	0,30% ³

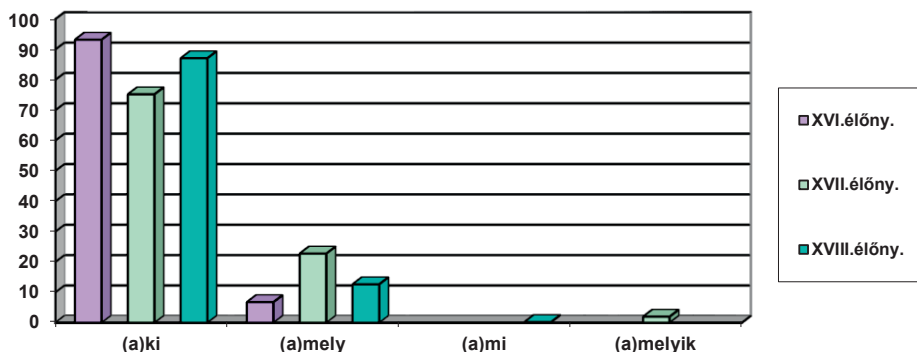
A táblázatot grafikusan ábrázolva és a vegyes regiszterből származó adatokkal kiegészítve a következő képet kapjuk (100% = a korszak egészére vonatkozóan: (a)ki + (a)mely + (a)mi + (a)melyik / regiszter):

Az összevetés azt mutatja, hogy az eredendően a [+] és [-személy] jelentésjegyű antecedens mellett egyaránt uralkodó (a)ki mindkét szövegcsoporthban stabilan lefoglalódik az előbbi szerepre. Mellé azonban beszívárognak más névmások is, az élőnyelvben többször és többféle. Az (a)mely nagyobb részesedésében szerepet játszanak a DetPro-s szerkezetek; ezek az élőnyelvben mutatkoznak gyakoribbnak.

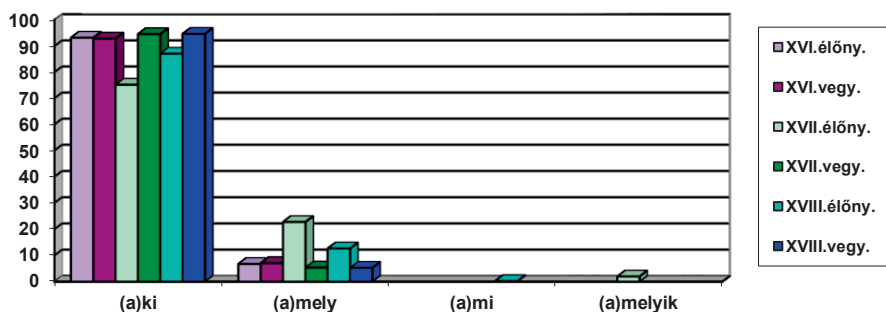
Az élőnyelvi adatok századonkénti bontása újabb tanulsággal szolgál (100% = egy-egy századra vonatkozóan: az (a)ki + (a)mely + (a)mi + (a)melyik megjelenése együttesen):

³ Sem itt, sem a lentebbiekben nem különítettem el a használatokat annak alapján, hogy a kötőszó NPro, illetve DetPro szerepű-e. Ennek ellenére az utóbbi szerkezet előfordulásának alakulását is feltérképeztem, egy későbbi vizsgálat tervét szem előtt tartva. Az itt felsorolt adatok körében az (a)ki esetében kifejezetten ritka a DetPro-s szerkezet, az (a)mely esetében viszont az adatok felét ez teszi ki.

A diagram rávilágít, hogy az *(a)mely* gyakorisága a 17. században jelentősen megnő: az innováció, amelynek a [-személy] jelentésjegyű antecedensek társaságában lesz jövője, átmenetileg a [+személy] jelentésjegyű antecedensek mellé is behatol. (A kiugrást nem az *(a)mely* kötőszót kedvelő DetPro-s megoldás esetleges gyakoribb jelenléte magyarázza, sőt az itt fel nem sorolt részadatok éppen e században mutatják messze a legkisebbnek a DetPro arányát.)

Az ábrát a vegyes regiszterből származó adatokkal bővítve azt látjuk, hogy az *(a)mely*-nek ez a kilengése csak az élőnyelvre jellemző (100% = egy-egy századra vonatkozóan: az *(a)ki* + *(a)mely* + *(a)mi* + *(a)melyik* együttes megjelenése / regiszter):

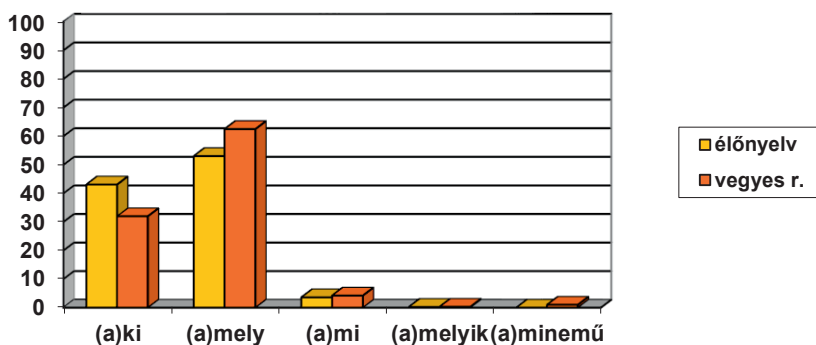

5.2.1.2. Az antecedens [-személy] jelentésjegyű

Példák: *olly dolgot cselekedett a ki Isten Törvénye ellen volt volna* (Bosz. 215); *aban az fa z e k b a n t ö l t ö t e m m e l i e t a z a s o n i o m k u l d ö t* (Bosz. 163); *nem e ő volt ottan, hanem csak képében tettek v a l a m i t a m i ő t e t r e p r a e s e n t a l t a* (Bosz. 23). Az összes élőnyelvi adatszám 863, a kötőszómegoszlás a következő:

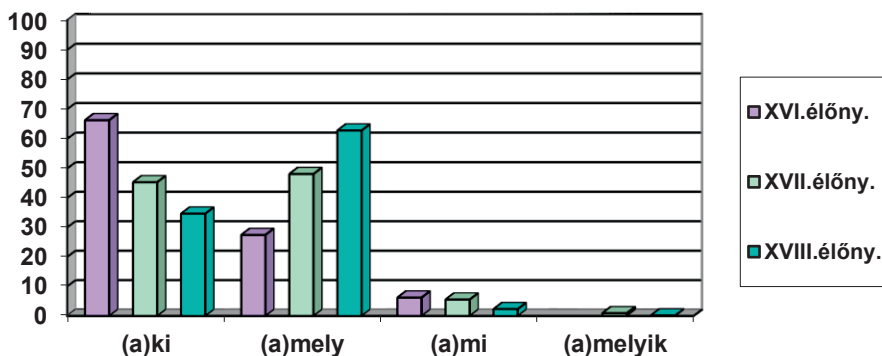
(a)ki	43,11%
(a)mely	53,08%
(a)mi	3,59%
(a)melyik	0,22% ⁴

A táblázatot grafikusan ábrázolva és a vegyes regiszterből származó adatokkal kiegészítve a következő képet kapjuk (100% = a korszak egészére vonatkozóan: (a)ki + (a)mely + (a)mi + (a)melyik + (a)minemű / regiszter):

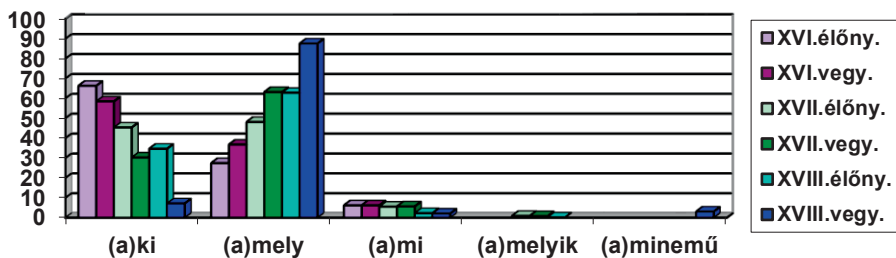
Az összevetés azt mutatja, hogy a korszak egészében az élőnyelvi regiszterben a [–személy] jelentésjegyű antecedenst gyakrabban követi (a)ki, vagyis a konzervatív forma, és ritkábban az (a)mely, vagyis az innovatív forma, mint a vegyes műfajok szövegcsoportjában.

Az élőnyelvi adatok századonkénti bontása szemléletes képet rajzol arról, hogyan fogyatkozik századról századra a konzervatív, és hogyan erősödik századról századra a leggyakoribb innovatív megoldás (100% = egy-egy századra vonatkozóan: az (a)ki + (a)mely + (a)mi + (a)melyik megjelenése együttesen):

⁴ Az (a)ki itt is ritka DetPro-ként, az (a)mely-eknek viszont több mint a negyede ilyen szerepű. E tekintetben újdonságot hoz a fentebbiekhez képest, hogy az (a)mi jelentékenyebb képviselete is részben DetPro-s szerepének köszönhető (az esetek mintegy harmadában).

A vegyes regiszterből származó adatokkal kibővített diagram azonban láthatóvá teszi, mennyivel dinamikusabbnak mutatkoznak ugyanezek a folyamatok ebben az anyagban (100% = egy-egy századra vonatkozóan az *(a)ki* + *(a)mely* + *(a)mi* + *(a)melyik* + *(a)minemű* együttes megjelenése / regiszter):

A kétféle szövegcsoporthoz megfigyelhető változások párhuzamban állnak anyanyiban, hogy [–személy] jelentésjegyű antecedens társaságában mindkettőt az *(a)ki* használatának visszahúzódnak, és az *(a)mely* terjedése jellemzi. Az élőnyelvi regiszter ugyanakkor végig lemarad a vegyes regiszter mögött a konzervatív megoldás csökkenő és az innovatív megoldás növekvő gyakoriságát mutató tendenciákban. Emellett az is látszik, hogy a kétféle szövegcsoporthoz közötti különbség megnövekszik a korszak folyamán (a konzervatív / innovatív „olló” egyre jobban szétnyílik.)

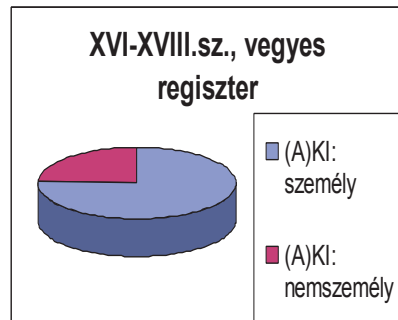
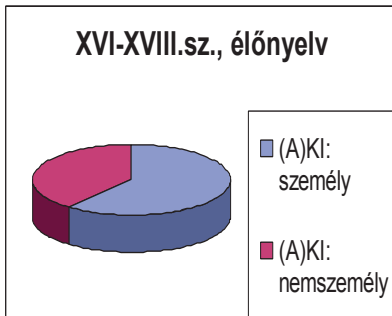
A [–személy] jelentésjegyű antecedensek melletti vonatkozó névmások egymáshoz viszonyított arányának vizsgálata tehát a korszak minden századára vonatkozóan azt az eredményt hozta, hogy az élőnyelvben a nyelvjárási jellegből fakadó konzervativizmus lefékezi a változás tempóját.

A dolgozat fő kérdésének megválaszolása után a további adatok alapvető újdonsággal már nem szolgálhatnak. Ennek ellenére az eredményeket a már említett másik perspektívából is szeretném röviden szemléltetni. A névmások egymáshoz viszonyított – és eddigiekben bemutatott – arányai után így azt is láthatjuk, milyen képet rajzol ki a két leggyakoribb kötőszón belüli [+/-személy] százalékos megoszlás. Innen közelítve bizonyos részeredmények feltűnőbbé, egyértelműbbé válnak.

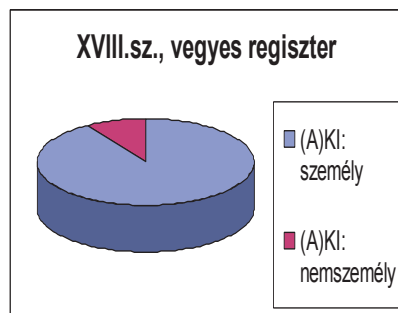
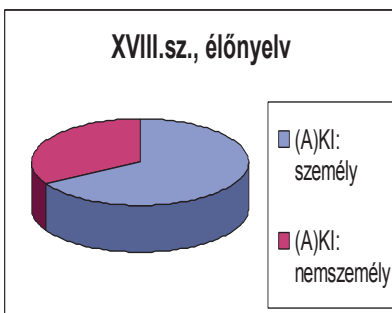
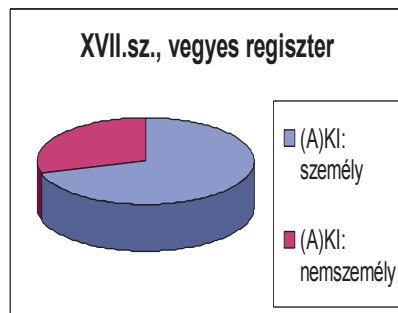
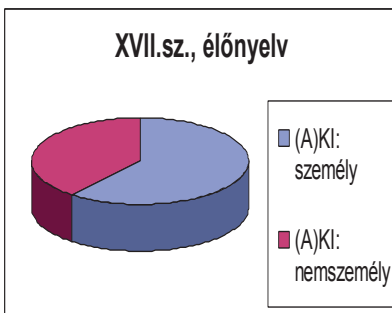
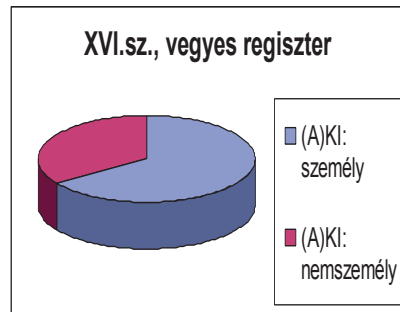
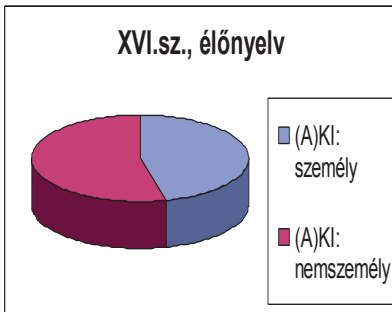
5.2.2. Milyen az egyes kötőszókon belüli [+/-személy] jelentésjegyű antecedensek megoszlása?

5.2.2.1. Az *(a)ki*-n belüli megoszlás

A korszak egészére jellemző különbséget – az élőnyelvben nagyobb arányú a [–személy] részesedése, mint a vegyes regiszterben – a századonkénti bontás tovább árnyalja:

Századonkénti bontásban:

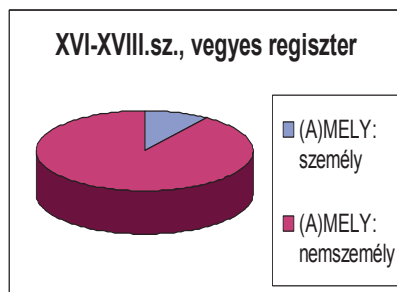
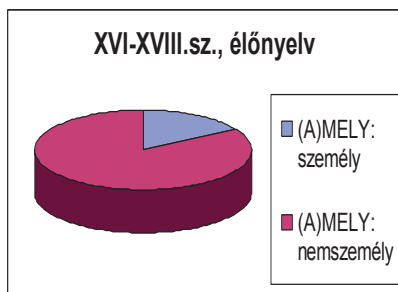
A századonkénti bontás során szemléletesen megmutatkozik az a(z immár nem váratlan) tény, hogy a korszak végére a vegyes regiszteren belül igen alacsonyra (9%) csökken a [–személy] melletti *(a)ki* aránya. (S ezen megjelenések zöme is élőnyelvközeli szövegeknek köszönhető, amelyek bizonyos részesedéssel a vegyes regiszter anyagában is szerepelnek; l. az 1. lábjegyzetben is.) Az élőnyelvi regiszterben ugyanakkor jóval nagyobb marad az *(a)ki* részesedése (33,21%).

Továbbgondolásra érdekes különbséget mutat ugyanakkor az élőnyelv 16–17. századi váltása a vegyes regiszterek 16–17. századi váltásához képest. Az előbbiben jelentős az innovatív előretörés (az *(a)ki* 53,78%-ról 39,2%-ra csökken). Az utóbbiban viszont jóval kisebb az ugyanilyen irányú elmozdulás (34,4%-ról 29,6%-ra). Az élőnyelv innovatív lendülete feltételezhetően a könyvnyomtatás különböző műfajú és egyre szélesebb körben terjedő termékeinek hatását jelzi, amely összképében akkor is jelentős, ha a nyelvhasználók csoportjainak körében igen eltérő is lehet. A korszak élőnyelvközeli szövegeinek alkotói nagyrészt művelt főurak, akiknek a nyelvhasználatát számos kulturális hatás befolyásolja. Családtagjaik nyelvhasználatában ezek a hatások inkább csak közvetve jelentkezhetnek, a peres eljárásokban megnyilatkozó (zömmel) egyszerű emberek pedig nincsenek kitéve a könyvkultúra befolyásoló tényezőinek (az ismeretlen lejegyzőkre a fentebbiek közül bármelyik állítás is igaz lehet). A vizsgálat egy későbbi fázisában ezt a feltételezést egy, a szerzők szerint csoportokra bontott elemzés segíthet igazolni vagy cáfolni.

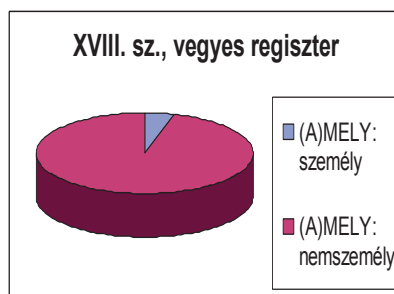
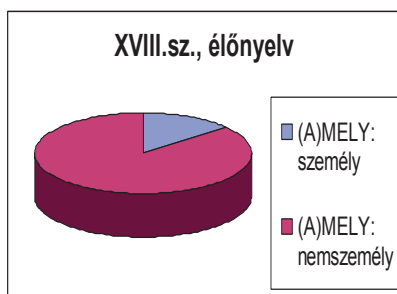
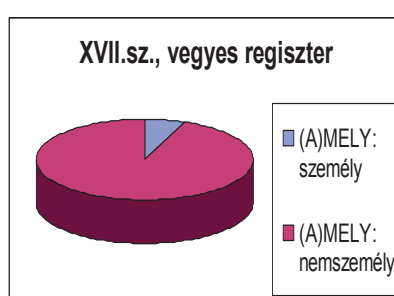
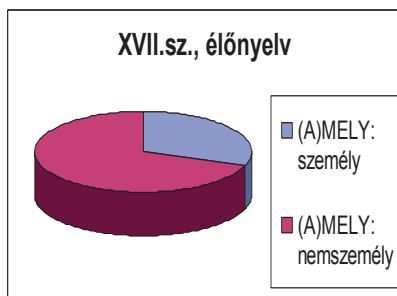
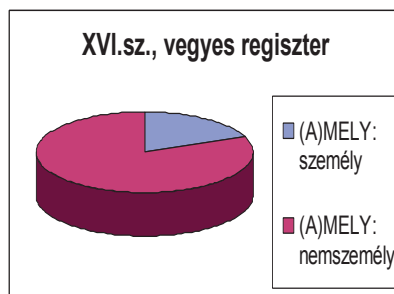
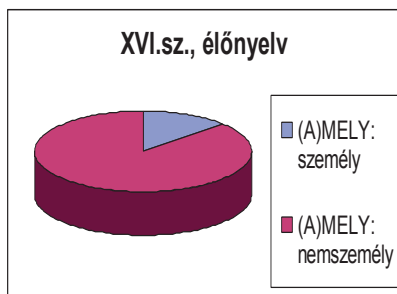
5.2.2.2. Az *(a)mely*-en belüli megoszlás

A névmás a korszak egészében és mindkét vizsgált szövegcsoporthoz ritkábban használatos [+személy] társaságában, mint az *(a)ki* [–személy] társaságában. Az *(a)mely* névmás a korszak folyamán egyre inkább birtokba veszi a [–személy] jelentésjegyű antecedens melletti szerepet, kivéve a DetPro-s szerkezetekben, amelyekben a [+személy] mellett is viszonylag gyakori: az élőnyelvi használatok fele ezeknek az előfordulásoknak köszönhető (vö. 3. lábjegyzet), ahogyan a vegyes regiszter szövegeiben sem elhanyagolható a részesedésük.

Az *(a)mely* a vegyes regiszterben összességében kevesebbszer jelenik meg [+személy] társaságában, mint az élőnyelvben; a századonkénti bontás további kérdéseket tesz szemléletessé:

Századonkénti bontásban:

A továbbiakban válasz keresendő egyrészt arra: min múlik, hogy az *(a)mely* [+személy] társaságában a 16. században még a vegyes regiszter szövegeiben jelenik meg többször? Másrészt: van-e valami speciális oka, hogy – amint ezt már a fentebbiekben is megfigyelhettük – a 17. században a [+személy] melletti *(a)mely* az élőnyelvi szövegekben ennyivel gyakoribbá válik?

A korszak zömében a vegyes regiszter szövegeiben [+személy] társaságában csak ritkán jelenik meg az *(a)mely* (a 18. században mindössze 4,5%-ban). Az élőnyelvi regiszterben a korszak végére ennek háromszorosa mutatkozik (13,9%). A nyelvjárási, illetve egyéni nyelvhasználati tényezőkön túl ebben a különbségben az is benne foglaltatik, hogy az élőnyelv különösen kedveli az *(a)mely*-jel gyakran álló DetPro-s szerkezeteket.

6. További lehetséges szempontok

A dolgozat írása során felmerült több, később kidolgozandó szempont is (közöttük vannak olyanok, amelyek a fentebbiekben már szóba kerültek). A legfontosabb tényezőket kísérletképpen egyelőre egy szűk, az *(a)mely* adataiból véletlenszerűen kiválasztott 100-as listán teszteltem. (A dolgozat írásakor még nem volt lehetőség a tmk.hu-ból kiemelni és táblázatba másolni az adatokat, ezért egyesével kellett begépelni a szerkezetek mai sztenderdre átírt változatát. Azóta ez az eljárás már automatikusan megoldható.)

Excelltáblázatba írva az adatokat, melléjük a következő változókat vettem fel:

- [+/-személy] jelentésjegy
- korlátozó / nemkorlátozó jelleg
- van / nincs utalószó
- NPro / DetPro
- tájegység

Az volt a célom, hogy az R elnevezésű statisztikai program segítségével megállapítsam, van-e olyan tényező, amely – a most vizsgált [+/-személy] szempontjával összefüggésben – szignifikánsan kimutatható módon hat a névmásválasztásra. Eredményként negatív válasz született, amely azonban a tesztelt adatállomány szűkös volta miatt semmiképpen sem tekinthető végső eredménynek. (A statisztikai eljárásban nyújtott segítségéért Máty Katalinnak tartozom köszönettel.)

A további vizsgálatoknak mindenképpen ki kell terjedniük a minőségjelzőiken túli összesfajta, vonatkozó névmási kötőszót tartalmazó mondatstruktúrákra is. Ezzel a bővítéssel további kérdések fognak együtt járni. (Például: mennyiben meghatározó, hogy van-e feje, illetve hogy lexikális vagy nem lexikális feje van-e a szerkezetnek?) Nem utolsó sorban pedig – amennyire csak az anyag engedi – fel kell térképezni a változatok versengését szociolingvisztikai változók és nyelvjárási területek szerint is.

7. Összegzés

Dolgozatomban a vonatkozó névmási formák versengését vizsgáltam közép-magyar kori szöveganyagon. Elsősorban arra összpontosítottam, miként vonul vissza a konzervatív, és miként terjed az innovatív névmáshasználat az antecedens [+/-személy] jelentésjegyének függvényében. A most vizsgált élőnyelvi regiszterre kapott adatokat összehasonlítottam egy korábbi elemzésem adataival, amelyek a korszak vegyes regiszterekbe tartozó szövegein alapultak. Így lehetőségem nyílt utánajárni, hogy a vizsgált kérdésben miről tanúskodhat az élőnyelv a tendenciák terjedésével kapcsolatban. Előrébb jár-e az innovatív folyamatokban, mint a könyvnyomtatás írásbeli műfajai? Vagy nagyobb fokú nyelvjárásiassága, az egyéni nyelvhasználat fokozottabban érvényesülő jellegzetességei miatt éppen hogy konzervatívabbnak bizonyul a többi regiszternél? A dolgozat ez utóbbit bizonyította, legszembéletesebben a [-személy] melletti *(a)ki* visszafogottabb fogatkozásán és az *(a)mely* visszafogottabb terjedésén keresztül.

Hivatkozások

- Aitchison, Jean 1992: Relative clauses in Tok Pisin: Is there a natural pathway? in Marinel Gerritsen – Dieter Stein eds: *Internal and External Factors in Syntactic Change*, Berlin–New York–Amsterdam, Mouton de Gruyter, 295–316.
- Dekeyser, Xavier 1984: Relativisers [sic] in early Modern English: A dynamic quantitative study, in Jacek Fisiak ed.: *Historical Syntax*, Berlin–New York–Amsterdam, Mouton de Gruyter, 61–87.
- Dömötör Adrienne 1995: A jelzői mellékmondatok a kései ómagyar korban, in Benkő Loránd főszerk. – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Budapest, Akadémiai, 666–94.
- Dömötör Adrienne 2008: A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok (állomány- és változásvizsgálat), in Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*, Budapest, Tinta, 23–39.
- Dömötör Adrienne 2014: A kihalt kötőszók történetének egyik fejezete: a *hogyki* típus létrejötte és használata, *Magyar Nyelvőr* 138, 40–52.
- G. Varga Györgyi 1992: A vonatkozó névmások, in Benkő Loránd főszerk. – E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Budapest, Akadémiai, 524–43.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002: *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Poussa, Patricia 1998: The relative WHAT: two kinds of evidence, in Jacek Fisiak ed.: *Historical Dialectology – Regional and Social*, Berlin–New York–Amsterdam, Mouton de Gruyter, 443–74.
- Romaine, Suzanne 1982: *Socio-historical Linguistics – its status and methodology*, Cambridge University Press.
- Traugott, Elizabeth 1972: *A History of English Syntax. A Transformational Approach to the History of English Sentence Structure*, New York etc, Holt, Rinehart and Winston inc.